

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І
ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 93/94 (091) : 340

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «БУЛІНГ»
HISTORICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF
«BULLING»

Гришко В.І.

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри спеціальних юридичних дисциплін

Національного університету водного господарства та природокористування

У статті проаналізовано першопричини походження такого явища, як булінг. З'ясовано, що такі чинники, як сімейне середовище, взаємовідносини в сім'ї, соціальний стан на-самперед впливають на психотип людини. Соціальна нерівність, як майнового, фізичного чи біологічного стану людини є першими чинниками зародження булінгу ще в дитячому віці. Встановлено, що явище булінгу властиве всіх культурам світу. Хоча масштаби та типи знущань можуть різнитися в залежності від спільнот та демографічних груп, залякування негативно впливає на всю залучену молодь - тих, хто зазнає знущань, тих, хто знущається над іншими, та тих, хто є свідком знущань. Тим самим досліджено законодавство різних країн, щодо протидії булінгу, яке є досить різним по мірі покарання. Встановлено, що завдяки волонтерам і громадських організаціям, які популяризують антибулінгову компанію, є надія на зниження жертв булінгу. Першими науковцями, які досліджували поняття «булінгу» були Д. Олвеус, Д. Лейн, П. Хайнемен. Вперше дали назву явищу цькування серед школярів норвезькі вчені в 1970р., які вивчали агресію серед учнів і звучало це «to bully». Також проаналізовано дане поняття на теренах України. Встановлено, що потрібне більш конкретне законодавче закріплення. Показано, що ці підходи, зокрема універсальні шкільні програми, що зміцнюють навички дітей та модифікують фізичне та соціальне середовище для захисту молоді, зменшують насильство та залякування. Адже школа повинна бути безпечним притулком, де навчання відбувається, а не там, де учень повинен захищатись від однолітків через розбіжності. У той же період часу знущання набули ще одного негативного повороту. Завдяки простому доступу до Інтернету багато підлітків почали використовувати кіберпростір як ігровий майданчик для знущань. Тим самим кібербулінг став основною проблемою в даний час.

Ключові слова: булінг, цькування, залякування, соціальна нерівність, жорстокість серед дітей, кібербулінг.

The article analyzes the root causes of such a phenomenon as bullying. It was found that such factors as family environment, family relationships, social status primarily affect the human psychotype. Social inequality, as a property, physical or biological condition of a person are the first factors in the emergence of bullying in childhood. It is established that the phenomenon of bullying is inherent in all cultures of the world. Although the scale and types of bullying may vary from community to community and demographic, bullying has a negative impact on all young people involved - those who are bullied, those who bully others and those who witness bullying. Thus, the legislation of different countries on combating bullying has been studied, which is quite different in terms of punishment. It has been found that thanks to volunteers and NGOs promoting the anti-bullying campaign, there is hope for a reduction in bullying victims. The first scientists to study the concept of «bullying» were D. Olweus, D. Lane, P. Heinemann. The phenomenon of bullying among schoolchildren was first named by Norwegian scientists in 1970, who studied aggression among students and it sounded «to bully». This concept is also analyzed in Ukraine. It has been established that more specific legislative consolidation is needed. These approaches, including universal school curricula that strengthen children's skills and modify the physical and social environment to protect young people, have been shown to reduce violence and intimidation. After all, the school should be a safe haven where learning takes place, not where the student has to protect himself from peers because of differences. In the same period of time, bullying took another negative turn. Thanks to easy access to the Internet, many teenagers have begun to use cyberspace as a playground for bullying. Thus, cyberbullying has become a major problem now.

Key words: bullying, bullying, intimidation, social inequality, child abuse, cyberbullying.

Постановка проблеми. Як відомо, в останні роки в Україні особливої популярності здобуло поняття «булінг». 18 грудня 2018 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)» і відповідно були внесені зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) та Закону України «Про освіту», і породило ще більший інтерес до проблеми булінгу [7]. Почалися проводити масові заходи, тренінги, зустрічі щодо інформування населення про поняття «булінгу». Як відомо дане поняття є запозиченим і відносно новим і не зрозумілим для українців. Хоча сама сутність є явищем не новим. За своєю суттю він спрямований на порушення комплексу конституційних прав людини: право на життя (ст. 27), право на повагу людської гідності (ст. 28), право на

особисте та сімейне життя тощо [1]. Це дає підстави стверджувати, що булінг виступає конституційно-правовим деліктом, оскільки посягає на найвищу соціальну цінність в державі – людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку. За результатами різноманітних досліджень кожна 3 людина в своєму житті стикалася з жорстокістю, насміхом. Проблема стає все масштабнішою і набуває характеру світового значення.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання задекларованої проблематики. Багато зарубіжних вчених стали досліджувати дану проблематику, насамперед Д. Олвеус, А. Пікас, П. Рендолл, Е. Мунте, Д. Дьюї, Д. Еспеладж, Є. Роланд, П. Хайнеманн, Ортона, Д. Таттума пізніше для заповнення розповсюдженню даного явища, його попередженню включилися і вчені різ-

них країн, зокрема вітчизняні А. Ведернікова, Ю. Градова, О. Іваній, І. Лубенець, К. Плутницька, Н. Прібиткова, О. Шуміло, К. Янішевська тощо.

Мета статті- полягає у дослідженні історико-правової характеристики поняття «булінгу» у пошуку історичних детермінантів, які заклали основу даного поняття, здійснення порівняльного аналізу інших понять, закріплених нормами міжнародного і національного законодавства, що є близькими за своєю суттю.

Виклад основного матеріалу. Як відомо сутність поняття «булінг» для України не є новим. Під цим висловом розуміється цькування одного з членів колективу. Відповідно до ЗУ« Про освіту» «булінг – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [3].

В наукових дослідженнях «булінг» визначають, як форму агресії між окремими особами або групами людей, які мають різний рівень влади [11]. Слід звернути увагу на те, що не є булінгом: випадкові фізичні ушкодження, наприклад, спричинені під час гри чи змагань, необразливі жарти, палкі та гучні суперечки, за умови, що обидві сторони знаходяться в рівних умовах, необразливі залицання, інші знаки уваги (смикання за волосся, підморгування, легкі обійми). Однією з особливостей булінгу є повторюваність, тобто поведінка знущань трапляється більше одного разу або потенційно може

повторитися більше одного разу. Саме цей фактор відрізняє звичайний конфлікт, тобто тимчасове непорозуміння між людьми через різні погляди стосовно того чи іншого питання від булінгу. Щодо самих булерів, раніше існувала думка, ще це особи з неблагополучних сімей, та на практиці виявилось навпаки. Булерами стають представники заможних та інтелігентних родин. Там дітям вистачає уваги й любові дорослих. Іноді батьки для них не авторитет. Тому через цькування, залякування утверджуються за рахунок інших. Жертви булінгу, як правило, належать до сімей, батьки яких або надмірно піклуються про них або, які дуже сильно обмежують їх у виборі, постійно карають за неналежну поведінку [12, с. 117]. Також необхідно не забувати, що у булінгу є ще третя сторона, так названі спостерігачі. І саме від найчастіше залежить, чи зупиниться даний процес, чи ні.

Як відомо, діти, при всій своїй невинності та недосвідченості в житті, можуть стати одними з найжорстокіших агресорів. І здебільшого це ставалося у період шкільного життя, коли дитини починає розуміти, що однакових людей не існує і усі ми різні особливо за зовнішністю, хтось фізично сильніший, хто слабший. Знаходиться дитина, яка за своєю природою не може чинити опору тиску колективу і попадає під мішень цькування більш стійкіших індивідів, які відповідно завдяки жорстокому ставленні самостверджуються в дитячому колективі. Відомо це переноситься у доросле життя і здебільшого діти, які були жертвами булінгу у дитячому віці, стають агресорами у більш свідомому віці.

Як відомо наслідки булінгу є досить невтішними. Симптоми, які відчувають жертви знущань, можуть бути фізичними, емоційними та поведінковими. Жертви знущань

можуть виявляють такі поведінкові симптоми, як уникання соціуму, запізнення до школи або на роботу, пропуск школи, не повідомляючи батьків, або навіть помститися своїм мучителям, втекти з дому, нашкодити собі чи вчинити самогубство.

Але щоб змінити наслідки необхідно насамперед визначити причини. Першим кроком є визначення суті знущань. Багато хто з нас стикалися із знущаннями з перших вуст, і більшість із нас вже були свідками цього. Згідно з психологічними джерелами, знущання - це специфічний тип агресії, при якому поведінка має на меті заподіяти шкоду чи занепокоєння, поведінка з часом трапляється неодноразово і існує дисбаланс сил, причому більше потужна людина чи група, нападає на менш могутню. Тепер, коли ми створили визначення знущанням, полягає необхідність у визначенні, чи є залякування унікальним для українського суспільства, чи воно поширене в різних культурах з різних куточків світу? Якщо знущання широко поширені і зустрічаються в різних суспільствах, ми повинні враховувати, що вони мають глибше походження, ніж сучасні культурні умови. Насправді знущання широко розповсюджені і не обмежуються лише українським суспільством, їх можна знайти по всьому світу. Особливо популярне дане явище в американському суспільстві. Враховуючи усі факти потрібно знайти цей спільний корінь, який породив дане явище.

Психологи першою причиною чому людина стає булером називають відносини і виховання в сім'ї. Які здебільшого залежать від соціальних факторів середовища, в якому проживає дана сім'я. Насамперед – це соціальна нерівність серед населення, яка існувала у всі періоди людства. Адже, ще первісним суспільствам властива нерівність, яка викликана біологічними або фізіо-

логічними факторами. Немає повної єдності і в розумінні який фактор є вирішальним для існування соціальної нерівності – багатство, влада чи престиж.. Крім цих основних факторів нерівності можливо відмітити і деякі інші, як наприклад: репутація; привілеї, пов'язані з контролем над тими чи іншими ресурсами; певного роду професії, які забезпечують владу та привілеї [11]. Соціальна нерівність ділить суспільство на певні класи, групи, прошарки. Ці всі утворення не є вічними. Вони змінюються відповідно з економічною, політичною і т. ін. еволюцією. Відомі чотири основні історичні типи організації соціальної нерівності, які були властиві кожній нації світу- рабство, касти, стани і класи. Відповідно із зміною цих класів, епох – знущання сильніших над слабшими нікуди не зникали, тільки змінювалися вікові категорії, як булерів так і жертв і навпаки вставали все популярнішими, жорсткішими. З'являлися нові різновиди булінгу – фізичний, психологічний, економічний і сексуальний і кібербулінг. Кібербулінг є видом знущань за допомогою засобів електронних комунікацій. Тобто образи можуть надходити в якості коментарів під фото, дописів на сторінці жертви у соціальній мережі, приватних повідомлень, створення групових чатів для приниження тощо. Поодинокі образливі коментарі та ті, що не мають чітко визначеного адресата, також інші словесні перепалки не вважаються булінгом. Частіше на практиці дані види комбінуються, тобто булер діє з усіх можливих «фронтів» [7]. Соціальна нерівність породжує у суспільстві певні колізії. «Скривджена» частина суспільства намагається змінити свою долю. І тим самим, ще з раннього дитинства діти агресивно ставляться до однолітків [8]. Намагаються самоствердитися за рахунок приниження інших.

Саме ж визначення «булінг» походить з англійської, що означає залякування, агресивне ставлення. Вперше назву цьому поняттю дали норвезькі вчені в 1970 р., які вивчали агресію серед учнів і звучало це «to bully». До цього періоду дане поняття звучало як хуліганство. Перші систематичні дослідження булінгу належать скандинавським ученим, серед них: Д. Олвеус, А. Пікас, Є. Роланд, П. Хайнеманн. Д. Олвеус і сьогодні залишається найавторитетнішим дослідником проблеми булінгу. Згодом інтерес виник і у вчених Великобританії. Але відомо, що в 1905 р. французький вчений К. Дюкс в одній із своїх робіт вперше дослідив шкільне цькування, відповідно його праці лягли в основу більшості робіт європейських дослідників. Пізніше в 1969 році Петер Пауль Хайнеман працювавши шкільним психологом в школі, опублікував свою першу статтю присвячену шкільному цькуванню. В 1972 році вийшла перша книга Хайнемана «Мобінг». В якій описувалося групове насилля серед дітей і дорослих [11].

Серед британських дослідників слід відзначити, що особливу увагу до булінгу стали проявляти на початку 1990-х рр. Д. Лейн, Є. Мунте, В. Ортон, Д. Таттум [11]. Булінг як довготривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи по відношенню до іншого індивіда, який не здатен себе захистити в такій ситуації так описав дане поняття Д. Лейн [11]. Лейн відводив важливу роль таким факторам як сім'я, особисті вподобання, мікроклімат школи. Одним із факторів що породжували булінг, на його думку, був множинний стрес. До середини 90-х років ці аргументи призвели до прийняття законодавства проти булінгу шведським та норвезьким парламентами.

Як згадувалося вище одним із перших вивченням проблеми булінгу займався Д. Олвеус, який визначив дане явище в шкільному колективі як «ситуацію, в якій учень неодноразово, тривалий час стає об'єктом негативних дій та нападів з боку одного учня чи кількох учнів» [8]. Саме після публікації його праці «Агресія в школах. Булери та жертви» («Aggression in schools. Bullies and whipping boys») світова спільнота звернула увагу на те, що ця проблема дійсно існує. Вчений вважав, що булінгу притаманний колективний характер, а його підґрунтям виступають соціальні зв'язки і саме завдяки йому поняття «булінг» введено в науковий круговорот [7]. Вже тоді вчений зазначав, що характерною ознакою булінгу є «нерівність соціальної влади або фізичної сили» [9, с. 98]. На початку 1990 років вчений приділяв багато уваги саме в розробці профілактичних заходів в боротьбі з булінгом і антисоціальною поведінкою. Він створив Програму запобігання знущанням Олвеуса (ОВРР), яка дала значні результати у зменшенні шкільних знущань. Зусилля Олвеуса внесли великий внесок у боротьбу з булінгом, оскільки це принесло обізнаність, ініціювало зацікавленість інших фахівців для проведення досліджень та значно розширило значення булінгу. Зусилля Олвеуса зробили великий вплив на шкільне насильство і допомогли повернути безпеку в школи [12].

Коли ж протидія булінгу набула масового характеру? Відбулося це після страшної події, яка відбулася 20 квітня 1999 року в Колорадо США, коли двоє хлопчиків середньої школи вирішили помститись за знущання, яких вони зазнали від своїх однолітків тим самим розстрілявши 13 осіб і ще поранивши 20, вчинили самогубство. Дана історія швидко стала відомою, як найгірша шкільна стрілянина в історії США. Це шо-

кувало націю. Адже до цього будь-який тип агресивної поведінки просто розглядався як пустощі та нормальна частина дитинства. Протягом місяця в Колорадо був прийнятий закон про боротьбу з булінгом. Законодавці запровадили такі програми, як «Не залиш дитину позаду», для забезпечення шкільної безпеки. Федеральний уряд пов'язав фінансування шкіл із законами про безпеку шкіл, не даючи школам іншого вибору, крім як впроваджувати цей закон для отримання фінансування [12]. У 2002 році у звіті, опублікованому Секретною службою США та Міністерством освіти, було зроблено висновки, що знущання відігравали важливу роль у багатьох стрілянинах у школах. Насправді одним із ключових висновків було те, що в 37 інцидентах, в яких брав участь 41 шкільний стрілець, який в минулому був сам жертвою булінгу.

Від тоді 41 із 50 штатів США має як закони, так і політику боротьби із знущаннями на шкільних подвір'ях, а в деяких штатах знущання фігурують у кримінальному кодексі і можуть застосовуватися до неповнолітніх. Так жорстоко, що він нарешті навчився кікбоксингу, щоб захиститися від фізичних нападів. Першими волонтерами, які почали їздити до шкіл по всій країні, попереджаючи викладачів та учнів про небезпеку кібер-залякування стали батьки Райана Халлігана, якого жорстоко цькували в школі, але коли атаки переходили в Інтернет, він не мав можливості дати відповідь і не мав захисту. У жовтні 2003у віці 13 років року Райан повісився у власній ванній кімнаті.

У січні 2006 р. Конгрес США прийняв закон, який визначає федеральним злочином «дратувати, зловживати, погрожувати або переслідувати» іншу особу через Інтернет. У 2008 р. дин із перших законів про кібербулінг прийнятий у Каліфорнії; Законопро-

ект від 2008 року надає адміністраціям шкіл повноваження дисциплінувати учнів за знущання над іншими людьми в режимі офлайн або в Інтернеті. Тим самим проблема булінгу стає популярною серед інших країн з 2012 року про неї починають говорити по всьому світі. Більшість зарубіжних країн регулює питання протидії булінгу шляхом прийняття окремого закону або внесення даного положення до закону «Про освіту».

Досить успішною є державна політика скандинавських країн, де спостерігається найменший відсоток кількості випадків булінгу. У кенійських школах немає спеціальних законів, які протидіють знущанням, незважаючи на те, що в країні спостерігаються одні з найвищих показників знущань в Африці. Китай має суворі закони проти залякування та особливо агресивно намагається боротися з кібербулінгом. Нещодавно країна прийняла закон, який вимагає від людей реєструвати свої справжні імена в Інтернеті. Це дозволяє уряду легше відстежувати людей, отже, змушуючи звітувати про те, що люди розміщують в Інтернеті. У Франції знущання називають «моральним домаганням», і в країні діє законодавство, яке забороняє такі дії. Швеція також прогресивно вживає заходів щодо знущань на шкільних подвір'ях, покладаючи тягар запобігання на заклад. Школи, які не можуть продемонструвати свою ініціативність у боротьбі із знущаннями, можуть бути передані дитиною в суд і нести відповідальність за будь-яку шкоду, заподіяну людині чи майну [11].

В Японії спостерігається дуже високий відсоток цькування в школах, в тому числі агресорами досить часто виступають вчителі [12]. У 2013 році там було прийнято закон, який зобов'язував школи інформувати про випадки булінгу. Проте більш успішним є запровадження мобільного додатку STOPit,

завдяки якому школярі можуть сповістити про випадки булінгу. У Канаді школи у питаннях протидії булінгу відходять від принципу так званої «нульової толерантності». Останній полягав у суворох санкціях проти булерів (відсторонення від навчання/виключення зі школи) [9, с. 1].

Слід відзначити, що проблема булінгу в Україні не є новою, за радянських часів вона також мала місце. В той час протидія цьому явищу мала виключно характер соціального, морального обов'язку: як «тягар» виховання батьків, відповідної реакції вчителів, окремі випадки пригнічення явища булінгу самим колективом дітей. Законодавчого врегулювання відповідних дій не вживалося. В Україні останнім часом почалася активна антибулінгова кампанія. Взяти приклад із європейських країн були внесені суттєві корективи на законодавчому рівні стосовно відповідальності за вчинення цькування. Зокрема, КУпАП був доповнений статтею 173-4 яка передбачає адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від 20 до 40 годин за вчинення булінгу [2]. Разом із тим, законодавцем була передбачена відповідальність керівника закладу освіти за неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу, що сталися в цьому освітньому закладі [2]. Фактично ця норма покладає юридичний обов'язок на адміністрацію закладу освіти реагувати на відповідні насильницькі випадки шляхом ініціативного інформування. Вже сформувалася певна судова практика щодо притягнення педагогічного колективу та адміністрації шкіл до такої відповідальності. Тому в рамках даного напряму державної політики мають

відбуватись заходи, що спрямовані на протидію булінгу. Питаннями протидії булінгу в Україні займається Міністерство юстиції України в рамках проекту «Я маю право». Ним проводиться профілактична робота з протидії булінгу: різного роду лекції, тренінги, розробляються агітаційні матеріали, відеоролики, проводиться Всеукраїнський тиждень протидії булінгу тощо. Громадські об'єднання також долучені до протидії булінгу. Такими є: UNICEF в Україні (інформування батьків та дітей про булінг та протидія йому); благодійний фонд «Kiddo» (протидія булінгу); громадська організація «Студена» (недискримінаційне навчання) та інші [7]. Роль громадських об'єднань в організації протидії булінгу є досить значимою. Кожна із вищезазначених організацій має власні офіційні вебпортали, на яких бажаючі можуть знайти інформацію стосовно того, що таке булінг; куди треба звертатися, якщо ти став його жертвою; як захистити себе в різних ситуаціях і навіть є інформація для батьків як запобігти тому, аби ваша дитина не стала жертвою булінгу тощо [7]. Проте, як показує практика, більш ефективним є саме спеціальні антибулінгові програми, які включають в себе проведення лекцій з заданої тематики, тренінгів із залученням фахівців (психологів, поліцейських), роздатковий матеріал, відеоігри з симуляцією випадів булінгу тощо.

Висновки. Отже можна дійти висновку, що поняття «булінгу» є відомим по всьому світу. Дане визначення за своїм значенням є досить подібним у різних країнах. Булінг – це постійне та навмисне зловживання владою, силою у стосунках через багаторазову словесну, фізичну та / або соціальну поведінку, яка має на меті завдати фізичної, соціальної та / або психологічної шкоди. Жорстокість, егоїзм були властиві ще першим

людям, а стрімкого розвитку зазнало за часів рабовласницьких відносин. І з роками нікуди не зникало, лише змінювалися його види, вікові категорії учасників процесу. На початку 80-х років ХХ ст. починаються з'являтися перші законодавчі акти, щодо протидії знущанням. У 1999 році в США подія про розстріл школярів шокує суспільство і відповідно починають популяризуватися різноманітні антибулінгові заходи. Світова спільнота починає відкрито говорити про дане явище, запровадженням антибулінгових законів. І відповідно в Україні уже в 2018 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів Украї-

ни щодо протидії булінгу (цькуванню)». Але насамперед не потрібно забувати про першопричини даного поняття, адже свідомість людини під впливом негативного соціального оточення породжує агресію і тим самим соціальний, майновий стан, середовище, яке панує у сім'ї, дуже впливає на свідомість дітей. І щоб уникнути дисбалансу сил, діти дуже часто вдаються до булінгу. Щоб значно знизити рівень насильства в школі, уряд повинен створити політику, яка передбачає відповідальність хуліганів та підтримку жертв, розробляти проекти, які спрямовані на покращення соціального стану населення, і на захист дитячого середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 02.09.2020).
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24) від 07.12.1984 р. № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення 02.09.2020).
3. Про освіту: Закон України від 24.06.2020 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 01.09.2020).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018 р. № 2557-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення 08.09.2020).
5. Про засади державної політики України в галузі прав людини: Постанова Верховної Ради України від 17.06.1999 р. № 757-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14> (дата звернення 09.09.2020).
6. Офіційний веб-портал Міністерства освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/orgaizaciyiyaki-zajmayutsya-pitanniyami-buingu-v-ukrayini> (дата звернення 07.09.2020).
7. Конституційно-правові засади протидії булінгу в Україні. Наукова робота URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12674/Stopbullying.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 05.09.2020).
8. Olweus D. Bullying in school: Evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. American Journal of Orthopsychiatry. 2010. Vol. 8(1). P. 124-134. URL: https://www.researchgate.net/publication/43180648_Bullying_in_school_Evaluation_and_dissemination_of_the_Olweus_Bullying_Prevention_Program (дата звернення 16.11.2019).
9. Artinopoulou V., Iro M. European Antibullying Network. 2014. 85 p. URL: http://www.antibullying.eu/sites/default/files/wk3_ean_strategy_position_paper_explanatorypaper_final.pdf (дата звернення 07.09.2020).

10. Соціальна нерівність та її види URL: <https://library.if.ua/book/130/8593.html>
11. Несонова Н.Н. Зарубіжні дослідження феномену булінга. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnye-issledovaniya-fenomena-bullinga-v-1980-90-gody/viewer> (дата звернення 07.09.2020).
12. Посібник із світових законів про залякування. URL: <http://www.hcalawyers.com.au/blog/bullying-laws-around-the-world/> (дата звернення 07.09.2020).
13. Smith, P., Kwak, K., Toda, Y. School bullying in different cultures: Eastern and western perspectives. Cambridge: University Press, 2016. 422 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/school-bullying-in-different-cultures/8B969B845D40E49ECF3B79B473EF0191> (дата звернення 07.09.2020).